

От XXI назад към XVII век през морето български дамаскини

Академично слово на Олга М. Младенова,
прочетено в Аулата на Софийския Университет "Св. Климент Охридски" на 13 май 2015 г.
по повод удостояването ѝ с почетния знак Doctor honoris causa на Софийския Университет

Колекционерството никога не е било моя страст. Събирането на марки и салфетки остана далеч в детството и, доколкото го имаше, беше в подражание на заниманията на околните. Колекционерството обаче, за моя голяма изненада, се превърна във важен аспект на моето дългогодишно увлечение по новобългарските ръкописни сборници от XVII и XVIII век, известни под името дамаскини.

Започна се със случайното наблюдение около Коледа 2000 година, че, като носител на българския език, аз разпознавам системата на членуване, представена в изданието на новобългарския Тихонравов дамаскин на Евгения Ивановна Дьомина, като много подобна на моята собствена, но че има и разлики. Натъкнах се на случаи, когато аз бих членувала дадена номинална фраза, а в текста на дамаскина тя не е членувана. Например в словото за Св. Симеон Стълпник е казано:

И рече му блажени Симеон:

- Не питай ме, владико, откиде съм тука дошъл, или от кой съм род, ами спаси и изкупи ми душъта, що е загинала.

Тия думи чу игумен от него и рече:

- Ако си от Бога наставен, Бог да те упаци и да те учува от **сичко зло** и от сякаква лъст. И седи тука и бъди секому послушлив, да те секи люби.

И оста на **монастир**, а **родителе негови**, сиреч майка му и отец му, две години искаха го. (Демина 1968–1985, 2: 54)

Аз бих казала "тия думи чу **игуменът** от него", "Бог да те опаци от **всичкото зло**", "остана на **манастира**" и "**родителите негови** две години го търсиха". Поиска ми се да разбера какво точно и как се е променило в българското членуване за четирите века, изтекли откакто е бил създаден текстът на дамаскина. Така възникна книгата ми за историята на категорията определеност в българския език, която моделира системите на членуване през XVII и, съответно, XX-XXI век в рамките на по-широката граматическа категория определеност и проследява процесите, чрез които по-ранната система се трансформира в по-късната, а после обрисова хипотетичното изходно състояние на категорията определеност. Тази книга беше публикувана на английски език през 2007 година от издателство Mouton de Gruyter.

След това написах няколко статии и за други езикови явления от XVII век, често в еволюцията им до наши дни: за граматическите и прагматически маркери *легома* (*легоми*), *давно* (*дано*) и *та*, за граматическата категория залог, за съотношението между членуване и падеж. И всеки път работата по новата тема започваше с прочит на все същите слова от дамаскина с молив в ръка, за да си извадя от текста материалите, които ми бяха нужни. Така научих почти наизуст някои от тези слова и те ми станаха интересни сами по себе си, просто като текстове. Започна да

ме привлича тяхното съдържание. Започнах да си задавам за тях въпроси от друг тип – филологически и културно-исторически: кой е създал тези текстове, какви са били критериите му при избора на тема, от кои древни текстове се е вдъхновявал, какъв точно е бил творческият му подход към задачата и какви са били неговите цели; кой е чел тези слова и при какви обстоятелства; кой ги е преписвал, как преписвачът е разбирал своята задача и защо е решил да вложи толкова труд в нея. Въпроси имах колкото поискаш, а отговори – не. Нали дамаскинарите не подписваха творбите си, не пишеха дневници и автобиографии, техните съвременници не споделяха спомените си за тях.

Ако в първия стадий на познанството си с дамаскините аз колекционирах езикови явления, засвидетелствани в тях, и се стараех да ги забода като пеперуди всяко на специална възглавничка, то сега започнах да колекционирам слова, т.е. цели текстове. Като начало седнах да прочета и препрочета всички слова в Тихонравовия дамаскин и се съгласих с Дьомина, че те звучат различно. Че са писани от различни хора, които имат различен стил. Усетих, че може би даже става дума за нещо повече от индивидуален стил. Дьомина беше права – словата можеха да се разделят на две групи, които сякаш имаха две различни координатни системи, принадлежаха към две различни школи. И Дьомина, градейки върху езиковия анализ на показателните местоименни системи в дамаскините на Боряна Велчева от 1964 г., беше възприела две думи за обозначаване на тези школи, които тя свързва с отделни книжовни центрове – думите *тогази* и *тогива*. Тези две думи, които обозначават в цялата им многоплановост различните езикови стихии, представени в творчеството на дамаскинарите от тези книжовни центрове от XVII век, заедно с третата дума – *тогизи* – характерна за произведенията на най-късния дамаскинарски център от края на XVII и началото на XVIII век, придават известна реалност на въздушните здания на тези книжовни центрове, чиято хронология, местоположение и самото им съществуване могат да бъдат реконструирани само въз основа на книжовната продукция на всеки един от тях. Книжовниците в тези три книжовни центъра казвали и пишели 'тогава' по различен начин: едните – *тогази*, другите – *тогива*, а третите – *тогизи*.

И когато новобългарските книжовни центрове се превърнаха за мене в очевидност, дощя ми се да видя всички преписи, които съдържат тяхната продукция, по-ранни или по-късни, а също и архаичните дамаскини, които включват много от изходните текстове, преразказани на новобългарски в централните *тогази*, *тогива* и *тогизи*. Поставих си за цел да видя всеки известен дамаскин, дали описан в обобщаващата книга на Донка Петканова за дамаскините от 1965 г. или влязъл в научен обиход по-късно. Изчетох купища библиографии и описания на ръкописни сбирки. Пътувах до Русия, Украйна, Румъния, Сърбия, Хърватско и Съединените Щати, където успешно, където неуспешно. Закупих много микрофилми на дамаскини. Направих, където можах, цветни снимки или поръчах да ми скенират страници от ръкописите. Използвах всяко идване в България да поработя в едно хранилище или друго, в София или извън София. Текстологията и палеографията, нови за мене научни дисциплини, навлязоха в моя живот. Настанало беше време да колекционирам цели ръкописи. Този процес продължава и до днес.

Поучителен беше и преходът от един обект на колекциониране към друг. Предишният ми интерес не се заглушаваше от новопоявили се, но придобиваше неочаквани измерения, които преди това сякаш бяха в сянка.

Пътуването ми до Русия през 2010 година откри нова страница в този всеобхватен процес. Реших да използвам достъпа си до големите руски библиотеки, за да прочета в някои трудни за намиране извън Русия издания първите публикации на учени от XIX век, посветени на българските

дамаскини. Те ми отвориха очите за важната роля, която новобългарските дамаскини като езикови паметници са изиграли, та научният свят да почне да възприема българите като отделна група славяни. Оказа се, че когато дамаскините за първи път привличат вниманието на Венелин, Ламански и Срезневски, на Гилфердинг, Ягич и Григорович, българите още не са твърде изпъквали като южни славяни със свои характерни особености, като отделен народ. Именно езикът на новобългарските дамаскини е послужил за доказателство, че щом този език е толкова своеобразен на общославянски фон, то и народът, който говори на него, трябва да е отделен народ.

2010 стана също и годината, в която при едно от пътуванията до поредното хранилище – Регионалният исторически музей Ловеч – беше открит Ловешкият дамаскин, който издадохме с професор Боряна Велчева през 2013 година. Този дамаскин включва творби, създадени в книжовния център *тогива*, който се оказва най-ранният от трите новобългарски книжовни центъра. Времето на съвместната ни работа с професор Велчева по изданието беше време на вдъхновение, озарение и ентузиазъм. То освети по нов начин за мене и един друг аспект на новобългарските дамаскини: тяхната специфична интертекстуалност, връзките им със средновековната славянска книжнина и с изходните гръцки текстове, и едновременно с това творческите процеси на дамаскинарите и смисълът на тяхното послание до читателите.

Излязоха на преден план паралели между новобългарските дамаскини от типа на Ловешкия дамаскин и книжнината на руските старовери. Всъщност обаче по времето, когато са били създадени текстовете, включени в Ловешкия дамаскин, разколът на руското общество, предизвикан през XVII век от реформите на патриарх Никон, все още не е бил налице. Следователно става дума за паралел не между нашите дамаскинари и руските старовери, а между нашите дамаскинари и определена част от руското дореформено общество, следи от книжовните интереси на която по-късно намираме в книжнината на староверите. Тук аз за първи път лично за себе си установих съпричастността на нашите книжовници през XVII век към интелектуалните процеси, протичащи другаде в православния свят по същото време (подчертавам, **по същото време**). За първи, но не и за последен път.

Когато се обърнах към изучаването на книжовната продукция на най-късния книжовен център – *тогизи* – разбрах, че и книжовниците, които са се трудили в него, са били в тон със съвременните им културни веяния. Оказа се, че именно в този книжовен център не по-късно от 1736 г., но може би и до двайсет години по-рано, са били направени най-ранните преводи на четири проповеди на блестящия гръцки църковен оратор Илия Миниат, които са били публикувани за първи път в оригинал посмъртно през 1716 година. Руският превод на проповедите на Миниат е от 1741 г., румънският от 1742 г., а арабският – от втората половина на XVIII век.

Ние имаме в България едно характерно чувство за малоценност, породено от нереалистични очаквания, което ни преследва и досега и ни кара да принижяваме достиженията си. То дава особено отражение върху нашата оценка на българската култура през така наречените “тъмни векове на османското иго”. Ето един характерен отзив на Пенчо Славейков:

Цялата наша писменост отвъд синора на завчерашното столетие носи за права бога име българска литература, по чужди терк кръщавана ту стара, ту средня, ту нова. В нея няма нищо българско освен азбуката. Псалтири, молитвеници, дамаскини – дамаскини, молитвеници и псалтири, ред по ред, като верига жерави, гонени от южния вятър (от

Византия): прелитат те на север към Балкана, който май не се интересува каква песен му пеят. Сегиз-тогиз за разнообразие, между тези все едни и същи книги се появява житие на някой аршинобрад беломорски светия – постник духом – или нашенски бежанец от живота, хора като хора и грешници като грешници, които за чудо голямо на останалите грешници, перото на писач от техния еснаф е превърнало в светци. Днес за днес тия свети книги и жития на грешни хора имат голяма цена – най-вече за филолозите, сами не бог знай какви праведници (Славейков 1923: 5-6).

Моят собствен опит не ми позволява да се съглася с тази строга оценка, отричаща значението на предмодерната ни култура. През XVII и XVIII век българите са били достойна част на православно културно пространство, а то пък по своите особености не стои по-долу от другите световни предмодерни култури. В библиотеката на сина на Петър Велики Алексей Петрович (роден през 1690 г. и починал през 1718), който при други обстоятелства би могъл да последва баща си на трона, намираме руски преводи на *Съкровище* от Дамаскин Студит с първо издание от 1557–1558 г., на сборника *Ново съкровище* от 1608 г., и на *Спасение на грешните* от Агапий Критски с първо издание от 1641 г. (Мурзанова и др. 1956: 424–425). Т.е. дори и по времето, когато в България действа книжовният център *тогизи* (най-късният от трите) и създава, покрай другото, новобългарски версии на творби, поместени в същите тези книги, в най-висшите сфери на руското общество личности с високо за времето си европейско образование са продължавали да четат същата литература, която са четяли и грамотните българи.

Когато се оглеждаме назад във времето, виждаме, че тази осведоменост за съвременните им културни явления в православно свят характеризира не само творчеството на дамаскинарите от центровете *тогива* и *тогизи*. Ако се съди по датировката отпреди края на XVI век на най-старите запазени преписи на архични дамаскини – Кърнинския и Киевския, от една страна, и Дриновия, от друга – много скоро след първото гръцко издание на дамаскиновото *Съкровище* трябва да са били направени и двата му архаични превода.

Прословутото културно “изоставане” на българите си проличава, когато не съвсем справедливо, макар и по разбираеми причини, започваме да сверяваме българския часовник по западноевропейските върховни културни достижения. А какво би било, ако утре започнем да се мерим по културните достижения на древната китайска цивилизация? Тогава “изоставането” ни няма вече да е въпрос на векове, а на хилядолетия. Не е ли крайно време да приемем смяната на културни координати за редовен факт, и то не само в българската история, и спокойно да се обърнем към решаване на проблемите на днешния ден без да търсим оправдание и привидно обяснение за тях в нашето фатално и непреодолимо изоставане от Западна Европа, в което виним нашите деди?

Всеки нов шрих към портрета на нашите книжовници от XVII и XVIII век, всеки нов детайл в описанието на тяхното книжовно дело са резултат от осмислянето на многобройни откъслечни данни, от сравняването помежду им на различни преписи на едно и също слово, на новобългарската версия на текста с архаичната, на архаичната с нейния гръцки оригинал, от изучаването на битуването на интересуващите нашите книжовници текстове в другите славянски и балкански литератури и на тяхната рецепция в другите славянски и балкански общества. Заслужава ли си целият този труд? Аз съм убедена, че си заслужава. Нали книжовният език, на който говорим днес и на който е написана нашата тъй различна от тогавашната съвременна

литература, води началото си от усилията на скромните ни прадеди от XVII и XVIII век, които са пропуснали, увлечени в забързаното си трудово всекидневие, да ни оставят даже имената си?

Моят баща обичаше да казва, че не е необходимо да изпиеш цялото море, за да разбереш, че е солено. Моите колекционерски страсти, разгорели се през последните петнайсет години около новобългарските дамаскини, показват, че много зависи от типа изследователски интерес. Една глътка морска вода е достатъчна, за да установиш, че тя е мокра или солена. Но ако искаш да опишеш морето или да разбереш какво е море, нужно е да влезеш с него в друг вид взаимоотношения, да се потопиш в него, да се слееш с него. Колекционерството е стъпка в тази посока. Нещо повече. В морето от дамаскини има място за повече колекционери от неколцината колеги, които са посветили усилията си на изследването на новобългарската книжнина от XVII и XVIII век.

Искам да се възползвам от предоставената ми възможност да говоря пред вас в този празничен за мене ден в най-представителната зала на Софийския университет, най-старото българско висше учебно заведение, за да покана и най-младото поколение български интелектуалци да се включи във всестранното изучаване на нашата стара книжнина, която крие толкова много още неразкрити тайни.

Цитирана литература

- Велчева, Боряна (1964), Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. *Известия на Института за български език*, 10, 159–233.
- Демина, Е. И. (1968–1985), *Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII в. Исследование и текст* (Т. 1–3; София: БАН).
- Младенова, О. М. (2006), Болгарский авось: к изучению модальных слов в болгарском языке. В: А. Ф. Журавлев (сост. и ред.), *Ad fontes verborum: Исследования по этимологии и исторической семантике. К 70-летию Жанны Жановны Варбот* (Москва: Индрик), 216–227.
- (2010), Болгарский язык на полпути от залога неактивного к залогу пассивному. В: П. Асенова, А. Петрова и Ц. Иванова (съст. и ред.), *Глаголната система на балканските езици – наследство и неология* (Велико Търново: Faber), 177–218.
- Младенова, Олга и Велчева, Боряна (2013), *Ловешки дамаскин: новобългарски паметник от XVII век* (София: Национална библиотека “Св. Св. Кирил и Методий”).
- Мурзанова, М. Н., Боброва, Е. И. и Петров, В. А. (1956), *Исторический очерк и обзор фондов Рукописного отдела библиотеки Академии наук* (Вып. I: XVIII век; Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР).
- Петканова-Тотева, Донка (1965), *Дамаскините в българската литература* (София: БАН).
- Славейков, Пенчо П. (1923), *Събрани съчинения* (Т. 6; София: Придворна печатница).
- Hill, Virginia and Mladenova, Olga M. (2011), Mapping the information structure in Early Modern Bulgarian clauses with the particle TA. *Lingua*, 121, 2103–2119.
- Mladenova, Olga M. (2006), Bulgarian *легома* and *легоми*. *Linguistique balkanique* 45 (1), 97–112.
- (2007), *Definiteness in Bulgarian: Modelling the Processes of Language Change* (Trends in Linguistics. Studies and Monographs, 182; New York, Berlin: Mouton de Gruyter).
- (2009a), The Diachrony of Bulgarian Quantification. *Balkanistica*, 22, 89–131.
- (2009b), On Morphosyntactic Change in Bulgarian: Case and Definiteness. *Diachronica*, 26 (3), 408–436.
- (2010), Bulgarian *ta*. *Balkanistica*, 23, 237–266.
- (2014), Early Modern Bulgarian Translations of Sermons by Ēlias Mēniatēs. *Zeitschrift für Slawistik*, 59 (4), 519–551.